ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar in Interdisciplinary subject

FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq.& Dist. Latur

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Saturday, 28th December 2019

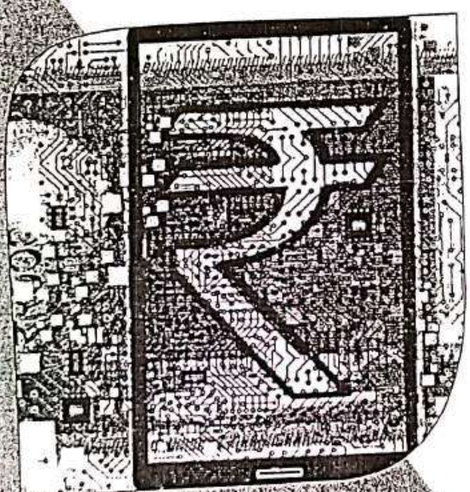

Pri. Dr. Haridas Fere
Chief Editor

Dr. Balasaheb Maind
Editor

Organized By
Department of Economics
Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki
Tq. & Dist. Osmanabad (MS)

Vol II

Sr. No.	Name of Author	Title Of Paper	Page No.
76.	आर. डी. गणापुरे डी. पी. बिराजदार	आर्थिक साक्षरता आणि भारतीयांची गुंतवणूक प्रवृत्ती	232
77.	ज्योती ललित अधाने	डिजिटल इंडिया व वित्तीय समावेशन	236
78.	डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे	रोकड विरहित अर्थव्यवस्था : भारताच्या संदर्भात संधी आणि आव्हाने	240
79.	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई-नाम) प्रणालीचे एक अर्थशास्त्रीय विश्लेषण	242
80.	डॉ.प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर	कॅशलेस व्यवहार व ग्रामीण अर्थव्यवस्था	244
81.	प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	रोकडविरहित अर्थव्यवस्था- समस्या आणि उपाय	24[illegible]
82.	गोविंद रामराव काळे, डॉ. दिपक एम. भारती	भारतातील रोकडविरहीत व्यवहार : एक आव्हाण	24[illegible]
83.	प्रा. डॉ. ए. टी. शेवाळे	भारतातील ई-कॉमर्स - आर्थिक व्यवहार व विनिमय	25[illegible]
84.	प्राचार्य डॉ. हरिदास फेरे डॉ. बी.व्ही. मैंद	भारतातील डिजिटलायझेशन आणि डिजिटल पेमेंट सिस्टिम एक अभ्यास	2[illegible]
85.	डॉ.माधवराव नरसिंगराव बिरादार	रोकडरहित अर्थव्यवस्था व रोकडरहित व्यवहाराचे विविध पर्याय	2[illegible]
86.	श्यामराव लक्ष्मण वासनीकर प्रा डॉ. विजय भोपाळे	कॅशलेस अर्थव्यवस्था आव्हाने आणि उपाय	2[illegible]
87.	डॉ. एस.एस.देवनाळकर	डिजीटल पेमेंट सिस्टिमचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	[illegible]
88.	एम. एस. बिडवे	डिजीटल ग्रंथालय, साहित्य सादरीकरण व शोधप्रक्रिया : एक अभ्यास	
89.	डॉ. मिनाश्री भास्कर जाधव	डिजिटल साक्षरता आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	
90.	राहुल शिवाजी तिगोटे डॉ. दीपक भुसारे	काळया पैशाला लगाम : रोखरहित अर्थव्यवस्था	
91.	आकाशनाथ दत्तात्रय बोरकर, डॉ. एन.के.मुळे	निश्चिलनीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था	
92.	डॉ. कार्तिक पोळ प्रा. प्रमोद मुळे	रोकड विरहित व्यवहारात सरकारने केलेले प्रयत्न	
93.	प्रा. आचार्य बालाजी वैजनाथराव	रोख विरहीत व्यवहार : आव्हाने व उपाय	
94.	डॉ. ए. एच. अत्तार	डिजिटल इंडिया मोहीम : एक आर्थिक क्रांती	

Scanned with OKEN Scanner

डिजिटल साक्षरता आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

श्रीमती प्रा. डॉ. मिनाश्री भास्कर जाधव
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय,
कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद

गोषवारा :

डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे सुरक्षित डिजिटल व्यवहार हा आहे. रोकडविरहित अर्थव्यवस्था याचा अर्थ जास्तीत-जास्त व्यवहारात रोख रकमेचा कमीत कमी वापर असा होतो. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास रोख रकमेचा पुरवठा कमी असा होत नाही, तर डिजिटल व्यवहारांचा जास्तीत-जास्त उपयोग, जसे की डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाईल फोनवरील ॲपद्वारे केलेले व्यवहार असा आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात कोणतीही वस्तू किंवा सेवा खरेदी करताना रोख रक्कम हीच सर्वात महत्वाची आणि प्रमुख पद्धती आहे. मात्र अमेरिका आणि युरोपसह बहुतेक सर्व विकसित देशात वस्तु व सेवा खरेदी करताना डिजिटल व्यवहार हीच मुख्य पद्धती वापरली जाते. भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. तसेच भारत हा खेड्यांचा देश म्हणूनही ओळखला जातो. 2011 च्या जनगणनेनुसार देशात 6 लाख 40 हजार 867 इतकी खेडी आहेत. देशातल एकूण लोकसंख्येच्या 68.84 टक्के इतकी लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. ग्रामीण भागात अजूनही आवश्यक सोयी सुविधा पोहचल्या नाहीत. अनेक खेड्यांमध्ये अजुनही पुर्णवेळ विजेची सोय नाही. नेट वापराचे प्रमाण 27 टक्के आहे. जे की इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत कमी आहे. भारतात स्मार्ट फोन वापराचे प्रमाण आजही 17 टक्के इतकेच आहे.

काळा पैसा, विदेशातून येणाऱ्या नकली नोटांचा प्रसार व वापर, भ्रष्टाचार, दहशतवाद रोखण्यासाठी भारत सरकारने एक महत्त्वाचा व ऐतिहासिक निर्णय घेतला. तो म्हणजे 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी मध्यरात्री पाचशे व हजार रूपयांच्या नोटा व्यवहारातून बंद करण्यात आल्या. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे चांगले वाईट परिणाम आपल्याला पहायला मिळाले. याचा आढावा प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. चलन निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेचे अधिकाधिक डिजिटलीकरण होत आहे. हेच चलन निश्चलनीकरणाचे उद्दिष्ट आहे. क्रयशक्तीचा विचार करता आपली जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. अर्थव्यवस्थेच्या आकाराचा विचार करता आपली सातव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. त्यामुळे या निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत रोखीने व नोंद नसलेल्या व्यवहारांना चाप बसेल व सरकारचा महसूल वाढेल. याउलट निश्चलनीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला तोटेही सहन करावे लागणार आहेत. त्यामध्ये सर्वात मोठा फटका ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बसलेला दिसून येतो. चलन निश्चलनीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अचानकपणे घडवून आणलेला बदल अल्प रोखीच्या अर्थव्यवस्थेकडे मार्गस्थ करण्यात आला आहे. सध्याच्या विमुद्रीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेतील रोखता अचानकपणे खंडीत झाल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न, औद्योगिक उत्पादन, वस्तू व सेवा बाबतची मागणी, रोजगार, इत्यादींमध्ये घट झाल्याचे दिसून आले. विमुद्रीकरणासंबंधीचे निर्णय घेण्यापूर्वीच विकास, उत्पन्न, गुंतवणुक, बचत, उत्पादन, रोजगार, मागणी, इ. संदर्भात प्रामुख्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्था विचारात घेणे आवश्यक आहे. निश्चलीकरणामुळे लोकांची पैसे खर्च करण्याची शैली, जीवनशैली यात बदल होणार असून प्रामाणिक राहण्यासाठी, प्रोत्साहन देण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे. त्याचबरोबर हळूहळू कॅशलेस समाज निर्माण करण्याचाही सरकारचा प्रयत्न आहे. काळ्या पैशाविरोधात आणखी कठोर पावले उचलत सरकारने बँकेत अडीच लाख रूपयांपेक्षा अधिक रोख रक्कम भरताना या उत्पन्नाचा स्त्रोत बेकायदेशीर आढळल्यास प्राप्तीकरासह आणखी 200 टक्के कर दंड म्हणून आकारण्यात येणार आहे.

निश्चलनीकरण म्हणजे काय?

'निश्चलनीकरण म्हणजे वस्तूंची देवाण-घेवाण रोख रकमेशिवाय करणे होय.' निश्चलनीकरणामध्ये पैशाची देवाण-घेवाण फक्त कार्ड, चेक, डीडी, नेटबँकिंग, फोन बँकिंग, ई-वॉलेट इत्यादी गोष्टींनी व्यवहार करणे. कारण पैसा ही वस्तू नाही किंवा पैसा ही साठवून ठेवण्याची गोष्ट नसून तो एक विनियोग किंवा हस्तांतर करण्याचे एक साधन आहे. निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेतून अर्थव्यवस्थेचे अधिकाधिक डिजिटलीकरण होत आहे. हेच निश्चलनीकरणाचे उद्दिष्ट आहे. सरकारचा हेतू काळा पैसा बाहेर काढणे हा आहे. पण त्याचबरोबर लोकांनी स्मार्टफोनचा वापर करावा त्यामुळे रोकडरहित अर्थव्यवस्थेची वाट सुकर केली जाईल असा विश्वास केंद्रीय उद्योग व वाणिज्यमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी व्यक्त केला. या युगात अद्यावत टेक्नॉलॉजीच्या सहाय्याने ही अशक्य गोष्ट शक्य झाली आहे. या निश्चलनीकरण प्रक्रियेमुळे अनावश्यक खर्चाला चाप लागल्यामुळे व नोटा टंचाईमुळे नजीकच्या काळात लोकांची खर्च करण्याची प्रवृत्ती कमी झाली आहे. अर्थव्यवस्थेत मागणी घटल्याने किंमती कमी होतील. याचा परिणाम महागाई कमी होऊन आर.बी.आय. ला अपेक्षीत असलेल्या पट्ट्यात राहील. त्यामुळे येत्या काळात आर.बी.आय. ला व्याज दरात मोठ्या प्रमाणात कपात करणे भाग आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन अभ्यासाची उद्दीष्ट्ये :

1. डिजिटल पेमेंट संकल्पनेचा समग्र पातळीवर अभ्यास करणे.
2. डिजिटल साक्षरतेच्या माध्यमातून इलेक्ट्रॉनिक देय पद्धती समजून घेणे.
3. डिजिटल पेमेंटचे फायदे काय होतात ते समजून घेणे.
4. डिजिटल पेमेंट बाबत जनतेचा दृष्टीकोन जाणून घेणे.
5. डिजिटल पेमेंटच्या संदर्भात जाहिरातीच्या माध्यमातून जागृती निर्माण करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन अहवालामध्ये वेगवेगळी तथ्य संकलीत करत असताना व त्या तथ्याचे निर्वाचन आणि विश्लेषण वैज्ञानिक पद्धतीने करून निष्कर्ष काढावे लागतात. उपरोक्त संशोधन अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ बनविण्यासाठी संशोधकाने येथे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

डिजिटल पेमेंट सिस्टीमचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. निश्चलनीकरणामुळे रोखीने व नोंद नसलेल्या व्यवहारांना चाप बसेल व सरकारचा महसूल वाढेल. तसेच निश्चलनीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काही चांगले वाईट परिणाम झाले आहेत किंवा निश्चलनीकरणाचे काही फायदे व तोटे पुढीलप्रमाणे.

फायदे :

निश्चलनीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा चांगलाच फायदा होईल. कारण ग्राहकांची क्रयशक्ती मंदावल्यामुळे नजीकच्या काळात अर्थव्यवस्था आकुंचली तरी भविष्यात अर्थव्यवस्थेला नक्कीच फायदा होणार आहे. निश्चलनीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेवरील भ्रष्टाचाराला संपूर्णपणे आळा बसेल. निश्चलनीकरणामुळे नोटा छापण्यासाठी लागणाऱ्या करोडो रूपयांची बचत होईल. देशातील आतंकवादी नक्षलवादी यांना चाप बसेल. काळा पैसा तयारच होणार नाही.

राजकीय पक्ष, रिअल इस्टेट, ज्वेलर्स व इतर व्यवसायामध्ये गुंतणारा पैसा पुर्णपणे थांबला जाईल. निश्चलनीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेत जास्तीत-जास्त करप्रणाली सुटसुटीत होऊन बँकिंगसारखे पर्याय उपलब्ध होतील. काळ्या पैशासाठी असणारे सर्व अवैध धंदे बंद होतील.

निवडणुका पैशाच्या जीवावर न होता खऱ्याखुऱ्या बौद्धिक क्षमतेवर होतील. रोखीने व नोंद नसलेल्या व्यवहारांना चाप बसेल निश्चलनीकरणाने मंदावलेल्या मागणीचा 'सुखद' परिणाम किरकोळ महागाई दर 4 टक्के खाली येईल. 8 नोव्हेंबरपासून लागू झालेल्या निश्चलनीकरणामुळे यंदा हा दर अधिक प्रमाणात खाली आला आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 500 व 1000 रूपयांच्या नोटांवर बंदी घातल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला सुमार 300 कोटी रूपयांचा फटका होण्याची शक्यता आहे.

तोटे :

निश्चलनीकरणाचे फायदे ज्याप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेला होणार आहेत. त्याचप्रमाणे काही तोटे भारतीय अर्थव्यवस्थेला सहन करावे लागतील. निश्चलनीकरणाचे तोटे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

निश्चलनीकरणाचा फटका देशातील सेवा क्षेत्राला बसला असून नोव्हेंबरमधली या क्षेत्राची वाढ गेल्या तीन वर्षांच्या तळ विसावली आहे. निक्केई इंडिया सेवा खरेदी व्यवस्थापक निर्देशांक हा देशातील सेवा क्षेत्रातील हा देशातील सेवा क्षेत्रातील कामगि तपासतो. मासिक तुलनेत नोंदला जाणारा हा निर्देशांक ऑक्टोबर मधील 54.5 वरून थेट 46.7 टक्के पर्यंत खाली आला. 50 टक्के खालील हा निर्देशांक सेवा क्षेत्राबाबत चिंता व्यक्त करणारा आहे.

निश्चलनीकरणाने चालू आर्थिक वर्षात देशाच्या आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होईल. 2016-17 मध्ये देशाचे सकल राष्ट्रीय उत्पादन 7 टक्के असेल, असे आंतरराष्ट्रीय बँकेने अंदाजले आहे. 8 नोव्हेंबरपासून देशात लागू झालेल्या निश्चलनीकरण देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर अल्प कालावधीसाठी विपरीत परिणाम जाणवेल असे आशियाई विकास बँकेने म्हटले आहे. रोकडच्या व्यवहारावर अधिकतर अवलंबून असलेल्या देशातील लघु व मध्यम उद्योगांवर निश्चलनीकरणाचा विपरीत परिणाम अधिक जाणवेल असे आंतरराष्ट्रीय बँकेने म्हटले आहे. निश्चलनीकरणाचा सर्वात मोठा फटका ग्रामीण भागातील आठवडी बाजारावर झालेला आहे. कारण प्रत्येक व्यापारी शेतकरी हा रोखीने व्यवहार करतो. तो मशीन वापरू शकत नाही. निश्चलनीकरणामुळे फायदा कमी व तोटा जास्त झालेला आहे. पुढील 6 महिन्यात नोटबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेत कमीत-कमी 3 लाख कोटींचे नुकसान होणार आहे.

निष्कर्ष :

1. देशामध्ये आतापर्यंत कॅशलेस व्यवहार 3 टक्के होता तो जरी सरकारने प्रयत्न करून 15 टक्के पर्यंत वाढविला तरी पुढील महिन्यांपर्यंत शेतकऱ्यांचे, मजूर वर्गाचे, लहान दुकानदारांचे खुप नुकसान होणार आहे.
2. सरकारने केलेल्या निश्चलनीकरणामुळे काळा पैसा रोखणे, खोट्या नोटा काढणे हे उद्देश फेल झाल्याचे दिसून येत आहे.
3. डिसेंबर नंतरही काळा पैसा तयार होतच राहील असा अंदाज आहे.
4. सरकारच्या खोट्या नोटा संपतील हा दावा फेल ठरेल.
5. सरकारने लोकांना आवश्यक सुविधा देऊन भ्रष्टाचार विरूद्ध संपादन केला तर भारतीय लोक कॅशलेस व्यवस्थेशिवायही टॅक्स देतील.
6. निश्चलनीकरणामुळे सध्याच्या काळात अर्थव्यवस्थेचा वेग कमी झाला असला तरी भविष्यात अर्थव्यवस्थेचा फायदा होईल.

Scanned with OKEN Scanner

7. काळ्या पैशासंबंधी असणारे सर्व अवैध धंदे बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत.
8. निश्चलनीकरणामुळे काही प्रमाणात का होईना भ्रष्टाचार कमी होतील.

सारांश :

निश्चलनीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर चांगले-वाईट परिणाम दिसून आलेले आहेत. मोठ्या नोटा अंशतः रद्द केल्या गेल्याच्या निमित्ताने अर्थकारणावर देशभर जो जागर सुरू झाला आहे, तो सर्व भारतीय नागरिकांना खरे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय म्हणजे एक रक्तविहीन अर्थक्रांती झाल्याशिवाय आता थांबणार नाही. हा निर्णय यशस्वी होऊन देश पुढे जावा.

संदर्भग्रंथ :

1. योजना, फेब्रुवारी 2017.
2. योजना, मे 2017.
3. लोकसत्ता, 13 डिसेंबर 2016.
4. योजना, 2019.
5. चाणक्य मंडल, डिसेंबर 2016.
6. संशोधन पद्धती, वा. मा. पाटील.
7. भारतीय अर्थव्यवस्था, भालेराव.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Scanned with OKEN Scanner